

Volt Magyarországon 1945 után forradalom?

STIER MIKLÓS

„A történelem vége”, (1) „a történelem visszatérése”, illetve „visszatérés a történelembe”, (2) „a történelem folytatódik”, (3) – ilyen és hasonló kitételek hemzsegek ma a történetfilozófiai, történeti, politológiai, szociológiai irodalomban és a publicisztikában. Világos, hogy ezeket és a hasonló szellemes találmányokat azok a ma már történelmivé lett események ihlették, amelyek a kelet- és kelet-közép-európai, valamint a délkelet-európai volt szocialista országokban zajlottak le az elmúlt évtized végén. Az is kézenfekvő, hogy e nagy fontosságú változások rengeteg összefüggés, szilárdnak hitt értékelés és elméleti megállapítás újragondolására kényszerítik a társadalomtudományokat. S hogy ezek között ott van az úgynevezett forradalomelmélet problematikája és konkrétan az a kérdés is, volt-e forradalom az itt említett országokban a második világháború után, pillanatokig sem kétséges.

A kelet- és kelet-közép-európai országok háború utáni uralkodó történeti irodalmában egyértelmű és csaknem teljesen azonos válaszokat találunk: természetesen teljes körű, mindent átalakító, mély, következetes, radikális népi demokratikus társadalmi, illetve szocialista-proletár politikai forradalmak zajlottak le ezekben az országokban, esetleg több szakaszban, de permanens forradalmakként – a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” példájára – megteremtették az alapjait a szocialista-kommunista gazdasági-társadalmi rendszerek felépítésének, a szocializmus „világrendszerré” szilárdításának.

Az elemző-összegző, esetleg akár komoly tényanyagból is építkező művek alapkonceptiója teljesen egyértelműen a marxista történetiszemlélet ideológiai vázát volt hivatott dokumentálni. Az emberiség az őstársadalmi viszonyoktól hatalmas minőségi változások (forradalmak) révén a különböző termelési-társadalmi formációkon keresztül halad a társadalom legtokéletesebb formája, az osztály nélküli kommunista társadalom megvalósítása felé.

Ennek a – rosszabb esetben – lineáris, vagy – jobb esetben – spirális vonalú fejlődésnek volt meghatározott szakasza a kapitalista társadalmi rendszerrel való leszámolás a második világháború után, amikor is az elébb jelzett fejlődéselméletnek megfelelően a munkásosztály a dolgozó parasztsággal politikai szövetségben magához ragadta a hatalmat, és forradalmi módon végrehajtva a volt kisajátítók kisajátítását, egy minőségileg új gazdasági-társadalmi és politikai rendszert hozott létre.

A történetírás a világon mindenütt magáénak érzi azt a jogot, hogy – jobb esetben – szaktudományos módszerekkel alakítsa-formálja a történelmi tudatot. A tudomány benső követelményein túl azonban, akár akarja, akár nem – de ennek tudatában is van! – forrásokot vallató ténykedését a mindenkori jelen társadalmi kérdésfelvetései is alapvetően befolyásolják. Méginkább így volt ez a kelet- és kelet-közép-európai történetírásban, hiszen itt a pártállam ideológiai diktatúrája eleve megkövetelte a társadalomtudományokban a marxista elmélet és módszer (a későbbi szakaszban alkotó) alkalmazását és a mindenkori jelen politikai törekvéseinek szaktudományos igazolását. (Évtizedeken át volt ez a „tudományosság”, a tudományos minősítés sine qua nonja!) „Az így létrejött történeti irodalom – írja *Helmut Konrad* osztrák történész – egész könyvtárakat tölt meg, értéke azon-

ban rendszerint nem nagyobb annál, minthogy forrásanyagot szolgáltatson tudománytörténészek jövő generációinak." (4)

Mindezen erőteljesen sommás ítékezés nem jelenti természetesen azt, hogy nem születtek volna figyelemre méltó, nagy forrásbázist mozgató, jó történeti feldolgozások is. De még ezek is főként az ismert sémákkal dolgoztak, az alapkérdésekben aligha vállalva a hivatalos ideológia téziseinek megkérdőjelezését.

Pedig a marxista történet szemlélet viszonylag jól zárt dogmarendszere is kínált volna néhány olyan motívumot, amelyek következetes végiggondolása a számításba jöhető, sokféle forrás megszólaltatásával új csapásokat vagy legalábbis vitákat nyithatott volna meg. Azonnal szeretném jelezni, hogy itt még csak nem is arról van szó, hogy történéseink ne vetették volna fel ezen problémák jó részét. Itt volt például a forradalmi helyzet kérdése. Felvetették – és meg is válaszolták. Csak az a szomorú, hogy bűvészműtávhöz illően jött ki az – elvart – eredmény.

Ugyanis a szó szigorúan szoros történettudományi értelmében nem alakult ki a Horthy-korszak végére objektív forradalmi helyzet. Sem a gazdaság krízise által aláépítetten, sem a társadalmi feszültségek végletes kiéleződése révén, sem a politikai szférában. A háború kimenetele módosított ugyan a képen, de hát az sem eredményezett olyan belülről fölhalmozódó gyúanyagot, amely valóságos, mély objektív forradalmi szituáció kialakulásához s ezzel együtt néhány rövid év alatt a társadalom totális átalakításához vezethetett volna.

Érdemes itt *Bibó Istvánt* idézni, aki 1945 őszén írott „A magyar demokrácia válsága” című szép tanulmányában így fogalmazott: „De vajon lehet-e szó forradalomról egy olyan helyzetben, amelyben a nép megláthatta ugyan volt urainak gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívülálló, számára elemi erőket? Igen nehezen! Soha magyar földön annyira még nem hiányoztak egy forradalmi akció lelki előfeltételei, mint ma.” (5)

1945-ben persze történt valami. Nem pusztán arról volt szó, hogy a megszálló csapatok jelenlétében előjöhettek a meggyötörtek az óvóhelyekről, s a katonák visszatérhettek a háborúból, nem pusztán arról, hogy újraindult az élet, s hogy megkezdődött a romok eltakarítása s az ország újjáépítése. Legszívesebben ismét *Bibó*t idézzük:

„1945-ben a szükséges nagy változásból egy s más lezajlott. Lezajlott belőle valami a nemzeti bizottságok működése révén ott, ahol a nemzeti bizottságok működésében a nép spontán rendező akarata nyilvánult meg, nem pedig a régi közigazgatás ügyeskedése, vagy egyes emberek erőlködése vagy erőszakoskodása. A magyar nép bizonyos részében kézbe vette a maga ügyeinek az igazgatását, azonban különösebb átütő erőt nem mutatott, és ellenállhatatlan erőfeszítést nem tett ebben az irányban. Lezajlott a földreform, melynek során a nép birtokba vette azt, amit a földreformtörvény neki juttatott, helyenként ezen túlmenően egyet s mást, ami részben a nép íratlan jogérzéke, részben a nyers erőviszonyok szerint birtokba vehetőnek mutatkozott. Eltűnt a csendőrség, helyette kialakult egy új rendőrség, amely egyharmad részben régi szakmabeli emberekből áll, egyharmad részben valóban a nép rendőrsége, egyharmad részben pedig olyan egyéni forradalmi vállalkozások összessége, amelyek a régi uralom erőivel szemben állnak, de a népben sem gyökereznek. Megalakultak az üzemi és termelési bizottságok, s helyenként kitűnő közösségi termelő és szervező munkát végeztek... Időközben helyreállt a magyar központi hatalom, bizonyos pontokon nagyban és egészben helyreállt a régi igazgatás...” Mindezt a polgári parlamentáris demokrácia keretei és formái övezték. Egy ideig.

E gondolatmenetben eddig a megállapításig többen eljutottak ugyan, ám ekkor jött a nagy dilemma s a megoldás nagy trükkje: le kellett szögezni, hogy mégiscsak forradalmi átalakulásra került sor. Ezt megkönnyítette az, hogy 1949-ig ténylegesen alapvetően megváltoztak a tulajdonviszonyok, megindult a gazdaság és a társadalom átstrukturálása, a magyar történelem korábbi korszakaihoz képest vadonatúj, egyébként teljesen szovjet mintára képezett politikai-kormányzati-hatalmi viszonyok alakultak ki. S ha már – úgymond – ezt a magyar társadalom minden különösebb zavar nélkül nemcsak eltűrte, hanem bizonyos vonatkozásokban egyes rétegeknél valóban kimutatható lelkesedéssel végigcsinálta, akkor ez a társadalom készen állott, érett volt a szocialista fordulatra, a

forradalmi átalakulásra. Azaz magában kellett hordoznia a forradalmi helyzetet. Táplálkozhatott ez a két világháború közötti s főként a háború alatti antifasiszta magatartásból, háború- és németellenes emóciókból, a szociáldemokrata-szocialista tradíciókból, a nép háború utáni természetes élni akarásából, egy új élet megteremtésének vágyából, a magyar parasztság legszegényebb és viszonylag széles, elesett agrárproletár-rétegeinek új elosztási rendet váró-követelő készenlétéből stb. Azaz bizonyítható a forradalmi helyzet lenini tétele: az alsóbb rétegek nem akartak már a régi módon élni, a felső rétegek pedig már nem voltak képesek a régi módon uralkodni.

Igen érdekes a korszakot feldolgozó jelenkortörténet-írásról 1980-ban készült elemző-összegező beszámolóban (6) az éppen a forradalom kérdéseiről író történészek tételeiről adott néhány megállapítása: bizonyos „tisztulási folyamatnak a része az a poémia, amely a hatvanas évek első felében a második világháborút követő népi demokratikus átalakulás számos kérdéséről – Magyarországon és a többi európai népi demokráciában – kibontakozott. A haza vitát elsősorban *Szabó Bálint* és *Korom Mihály* egyes munkái indították el, és *Sipos János* polémikus hangvételű cikke nyomán szélesedett ki. Az álláspontok különbözősége mind a megjelent vitacikkekben, mind az 1965 tavaszán e témakörben rendezett több napos tudományos ülészekon elsődlegesen a népi demokratikus forradalom előfeltételei, annak jellege és szakasza, valamint a kommunista párt 1945-1948 közötti politikájának megítélésében érződött. Nem voltak egységesek a nézetek annak megítélésében, hogy mikorra érlelődött meg Magyarországon a forradalmi helyzet, illetve, hogy mikortól beszélhetünk a népi demokratikus forradalom kibontakozásáról. Szabó Bálint és Korom Mihály közelítőleg azonos véleménye szerint a forradalmi átalakulás már 1944. október 15-ét követően kibontakozott, Sipos János viszont úgy ítélte meg, hogy Magyarországon a demokratikus forradalom csak a felszabadulás után indult meg. Az álláspontok közelítését több tényező is nehezítette. Sipos szerint Szabó és Korom azért értékelte a forradalmi helyzetet a valóságosnál érettebbnek, hogy ezzel a forradalom exportjáról szóló nézetek megalapozatlanságát bizonyítsák. Ez utóbbiak viszont úgy vélekedtek, hogy Sipos túlzott jelentőséget tulajdonítva a németellenes fegyveres felkelés elmaradásának, egészében alábecsüli a forradalmi törekvések erejét. Végül is az az álláspont vált leginkább elfogadottá, hogy a népi demokratikus forradalom az ország felszabadulásának előrehaladtával indult meg, s kiteljesedésében a szovjet hadsereg jelenlétének és a Szovjetunió ez irányú támogatásának döntő szerepe volt.

A vita másik csomópontja a forradalom jellegének és szakaszolásának eltérő megítélése volt. A forradalom jellegét illetően viszonylag hamar perifériára szorultak azok a szélsőséges álláspontok, melyek szerint a forradalom a polgári demokratikus forradalom egy különleges válfaja volt, illetve, hogy ab ovo szocialista forradalomról beszélhetünk. Végül is az a felfogás erősödött meg, mely szerint a népi demokratikus forradalom egy nem jellegében, hanem a megvalósulás mikéntjében új, egységes permanens revolúció, amely a demokratikus és a szocialista feladatokat egyaránt tartalmazza.

A forradalom szakaszosságának kérdésében sokkal kevésbé beszélhetünk az álláspontoknak az előbbihez hasonló közeledéséről. Bár *Berend T. Iván* és *Szakács Sándor* a gazdaságtörténet területéről, *Ságvári Ágnes*, *Balogh Sándor*, *Mód Aladár* és mások a politikaitörténet eredményeiből kiindulva történetileg megalapozottan támasztották alá azon véleményüket, hogy az 1945-1948 közötti átalakulást egységes forradalmi folyamatként kell kezelni, melyben a demokratikus és szocialista átalakulásra jellemző célkitűzések nem elkülönülten, hanem ötvözve valósulnak meg, Szabó Bálint továbbra is kitarított azon nézete mellett, hogy a népi demokratikus átalakulás 1944 őszétől 1945 tavaszáig-nyaráig terjedő szakasza egy antifasiszta, demokratikus forradalom volt, míg 1945 nyarán a forradalom fejlődésének új szakaszába érkezett: a szocialista forradalomba való átnövés került előtérbe.

Ebből az összegzésből is egyértelmű, hogy a magyar történettudomány végül is igen sok kérdést fölvetett, de az egész rendszer politikai-ideológiai alapvetését érintő problémákat nem vonhatta elemzéseibe. Fentebbi példánknál maradva: azt a rideg tényt, hogy itt a forradalmi helyzet hiányát a szovjet megszálló hadsereg szuronyai pótolta, a történészek csak eufemisztikusan mondhatták ki, s azt is duplán furcsán, hiszen az egyébként a nemzeti függetlenséget szemléletli alapkövének tekintő németellenes, alap-

jában nacionalista korai kommunista történetírás önzetlen, önfeláldozó segítségként üdvözölte, pozitívan értékelte.

Hogyan is értékelhette volna másként? Ha nem így tette volna, akkor a pártvezetéssel két síkon is szembekerült volna. Először is: politikailag, hiszen vét a szovjet-barátság alapkövetelménye ellen, másodsor ideológiailag, mert így lényegében a forradalom exportjáról szólók nézeteit erősíti. (Márpedig ezt még Marx is elítélte a forradalom-csinálással együtt már a XIX. század közepén!) Mindarról aztán nem is beszélve, hogy akkor azt is le kellett volna világosan írni, hogy az 1948. évi fordulatot követő nagy átalakulás valójában a társadalom, a gazdaság, a tulajdonviszonyok, a politikai hatalom, a jogrend és a kultúra erőszakos átalakítása volt, amelyet egy maroknyi csoport, a pártvezetés, valamint az új állami és pártbürokrácia, a már szerveződő „új osztály” hajtott végre végső fokon szovjet iránymutatás és aktív támogatás mellett. Ezt az átalakítást kellett népi demokratikus, illetve szocialista (proletár) forradalomnak ábrázolni. Ha nem így értékelték volna, világosan kellett volna feltárni, hogy az úgynevezett népi demokratikus-szocialista forradalom nem volt szerves, benső történeti fejlődés eredménye, hanem a második világháborút lezáró, nagyhatalmi politikai megállapodások, a befolyási övezetek, az érdekszférák kialakításának-megszabásának is szoros függvénye.

A dogmarendszeren belül fellelhető további konkrét példa bemutatására jelen keretek között nem vállalkozunk, álláspontunk végül is – remélhetőleg – világos: A háborút követően aligha beszélhetünk a gazdaság, a társadalom mély, benső mozgásából fakadó szerves történésről, belső feltételekből kibontakozó forradalomról. (Mely igen más képletei voltak az 1848. évi márciusi pesti forradalomnak, majd az első világháborút követő 1918. évi úgynevezett őszirózsás forradalomnak!) S ezen meggyőződésünkön annak tekintetbevétele sem változtat, hogy ugyanakkor az új politikai berendezkedés, a proletárdiktatúra, a pártállam terrorja az egyébként számos elemében elavult, konzervatív magyar gazdaság és társadalom hihetetlen mélyreható átalakítását hajtotta végre, forradalmi mértékű változásokat, bizonyos fokú modernizációt erőszakolt ki azoknak szerkezetében. (Persze tönkre is tett egy csomó olyan struktúrát, amelyek hiánya ma nehezíti a kibontakozást.) (7)

Ezen a ponton – zárásként – még egy gondolatot vetnénk fel. A történelem alakulásának hosszú távú folyamatait és tendenciáit is figyelembe véve úgy tűnik, hogy Kelet- és Kelet-Közép-Európa elmúlt, a Szovjetuniót tekintve, több mint hét évtizede, Kelet-Közép-Európát tekintve mintegy fél évszázada önmagában aligha érthető jelenség. Nem szakítható ki a megelőző, s az őt egyetemesen körülölelő nagy folyamatok sorából, illetve kötelékéből. Itt Európa elmaradottabb tájairól van szó, olyan területekről, amelyek évszázadok során halmozták föl a lemaradás sok-sok összetevőjét. Olyan régiókról, ahová az ipari forradalom is megkésve érkezett, s akkor is több hullámban és természetesen időben is széthúzva. (Első hulláma is csak a XIX. század ötvenes éveiben érte el a térség nyugati sávjait, míg a keleti peremekre csak a XX. század elején érkezett.) A modernizáció ilyen léptékű késése méginkább konzerválta, sőt bizonyos vonatkozásokban retrográddá tette e társadalmakat – így növelve ezek belső feszültségeit. Márpedig az ilyen instabil, demokratikus hagyományokkal, illetve demokratikusan funkcionáló intézményrendszerrel nem, vagy csak alig rendelkező társadalmakban az államhatalmat azután puccsra-kész, forradalmat hirdető és csináló, sokszor csak maroknyi csoportok is előbb kaparinthatják ellenőrzésük alá. A kialakult új rendben az államszervezet pedig sajátos, diktatorikus, esetenként terrorisztikus módszerrel, az állami és pártapparátus irányításával, a gazdaság, a társadalom és a kultúra (benne a tudomány) *politikai szabályozásával* óhajtotta megvalósítani a *modernizációt*, a nyugati fejlődés eredményeinek behozását és meghaladását tűzve ki céljául. (Mindez természetesen ideológiájának lényegéből is fakadt, hiszen társadalmi-termelési viszonyainak történelmi magasabbrendűségét hirdette.)

Kelet- és Kelet-Közép-Európa történelmének szocialista-kommunista korszaka tehát nagyobb, hosszabb ívű történelmi összefüggésekben tekintve az európai modern centrum kihívásaira adott sajátos, XX. századi elmaradott, periferiális válasz volt, amely azonban célját nem érthette el. Pedig ez a kihívás a valódi demokratikus forradalmi válasz lehetőségét sem zárta ki, márcsak azért sem, mert a korábbi polgári forradalmak (1848,

1918) számos demokratikus program újbóli napirendre tűzésének feladatát hagyták az utókorra. (Magyarországon a XX. század közepéig lényegében érintetlen maradt a nagybirtokrendszer, s ez, elmaradott viszonyaink közepette, hatalmas szociális konfliktus melegágya volt.) A radikális földreform 1945 elején még bizonyos mértékig a polgári demokratikus forradalom irányában ható lépés volt. A proletárdiktatúra modernizációs mechanizmusa azonban már túlfutott ezen a határon, intézkedéseinek a diktatúra módszereivel eszközölt végrehajtása saját vélt bázisának nyílt szembefordulását eredményezte. (1956!) Bukásra is volt ítélve, mert a totalitarizmus eszközeivel termelt, amelyek saját magára nézve nagyobb veszély forrásai és hordozói voltak, mint a nyugati társadalmakra az ő belső ellentmondásai, amelyek megoldását, meghaladását az állam és a civil társadalom együttesének harmonizálását garantáló intézmények, ezek liberális, demokratikus eszközei és módszerei a XX. század folyamán még biztosítani tudták.

S a végső tanulságot is hadd fogalmazzuk meg szinte már közhelyszerűen: a politika történelmi léptékű tévedéseinek legmeggyőzőbb, objektív kritikusa és leghatékonyabb, hatalmas korrektora maga a történelem.

JEGYZET

A tanulmány német nyelven előadasként hangzott el a „Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789-1989. Erster Schwerpunkt: Ungarn” nemzetközi konferencián. Sopron/Ödenburg, 1993. április 21-24.

- (1) *Francis Fukuyama*: Das Ende der Geschichte. Wo stehen wir? (Übersetzt von Helmut Dierlamm) Kindlerverlag, München, 1992. 510. p.
- (2) *Shlomo Avineri*: Die Rückkehr in die Geschichte – Europäische Rundschau. Jg.21.1993/1. 109. p.
- (3) *Enyedí György*: A történelem folytatódik – Magyar Tudomány, 1991/9. sz. 1034. p.
- (4) *Helmut Konrad*: Das Scheitern der DDR im Nationsbildungsprozess und die Funktion der Geschichtswissenschaft – Österreichische Osthefte Jg.33. 1991. Heft 2. 192. p.
- (5) *Bibó István*: Összegyűjtött munkái 1-2. Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Máttyás. EPMSZ, Bern 1981-82. 1. 39-80. p.
- (6) *Gyarmati György*: Történetírásunk a felszabadulás utáni korszakról – Századok, 1980/3. sz. 466-494. p.
- (7) Tanulmányunk elkészülte után jelent meg, ezért nem támaszkodtunk anyagára, de mert kérdésfeltevései termékenyítők, s gondolatokban gazdag, ezúton is felhívjuk rá a figyelmet: *Kende Péter*: Mi maradt érvényben az 1944 utáni négy és fél évtizedből? – Beszélő, 1993. április 3. 20-26. p.